

DISTOPIJSKI EKSURZ DRAMSKOG EKSPRESIONIZMA

Jurica Vuco

Osnovna škola Jagodnjak

Osijek/Hrvatska

jurica.vuco@gmail.com

Apstrakt

Iako je distopijski žanr, kada je književnost u pitanju, najčešće vezan uz prozne vrste, gdje se javlja i u dramskim ostvarenjima. Takvom smo primjeru svjedočili i unutar dramskog stvaralaštva hrvatskog, odnosno tadašnjeg jugoslavenskog, književnog ekspresionizma. U ranim dvadesetim godinama 20. stoljeća Josip Kulundžić napisao je dva, iz današnje perspektive dijakronijski, zanimljiva, idejno-tematsko-motivski heterogena te stilski i kompozicijski divergentna, ali ingeniozna dramska teksta; pirandelistički konceptualan *Kako će sa Zemlje nestati zlato* i neobjavljeni, svojevrsan dekonstruktivistički dramski tekst *Dr. Elektor*. U ovim će dramskim tekstovima, i na izraznoj i na sadržajnoj razini, u maniri izvornog, ogoljelog ekspresionizma s natruhama futurizma te pod snažnim utjecajem pirandelističke dramske poetike, autor prikazati distopijsko-znanstvenofantastički koncept (dramskog) svijeta koji će simbolično upućivati na društveno-povijesni i kulturalno-ideološki kontekst tadašnjeg vremena. Snažni distopijski signali spomenutih dramskih tekstova obilježiti će ih kao jedne od prvih dramskih, ali i uopće književnih tekstova u hrvatskoj, odnosno tadašnjoj jugoslavenskoj književnosti, ali i kao tekstove koji i danas, u dijakronijskom presjeku književne historiografije, svojim simboličkim kontekstom, mogu rasvijetliti neke društvene, kulturološke i književno-dramske fenomene onoga, kao i ovoga vremena.

Ključne riječi: Josip Kulundžić, dramski tekst, ekspresionizam, pirandelizam, distopijska književnost.

DYSTOPIAN EXCURSUS OF DRAMATIC EXPRESSIONISM

Abstract

Even though the dystopian genre, when it comes to literature, is mostly related to prose, it occasionally also appears in drama. We have witnessed such an example within the dramatic work of Croatian, that is, then Yugoslav, literary expressionism. In the early 1920s, Josip Kulundžić wrote two, from today's perspective diachronically, interesting, ideologically-thematically-motivically heterogeneous and stylistically and compositionally divergent, but ingenious dramatic texts; pyrandelistic conceptual play *Kako će sa Zemlje nestati zlato* and the unpublished, a kind of deconstructivist play *Dr. Elektor*. In those plays, both at the expressive and content level, in the manner of original, naked expressionism with hints of futurism and strongly influenced by pyrandelist dramatic poetics, the author will present a dystopian-science fiction concept of the (dramatic) world that will symbolically refer to socio-historical and the cultural-ideological context of the time. Strong dystopian signals of the mentioned plays will mark them as one of the first dramatic, but also literary texts in general in Croatian and then Yugoslav literature, but also as texts that even today, in the diachronic cross-section of literary

historiography, with their symbolic context, can illuminate some social, cultural and literary-dramatic phenomena of that, as well as of this time.

Keywords: Josip Kulundžić, dramatic text, expressionism, pyrandelism, dystopian literature.

UVODNE NAPOMENE

Distopijska (kao i utopijska) književnost najčešće je vezana uz prozne, no povremeno okrzne i dramske žanrove. Jedan od takvih književno i teatrološko historiografskih primjera distopijskog upliva u dramske žanrove odvio se u jeku, na ovim prostorima najglasnijeg i estetski najsnažnijeg avangardnog krika – ekspresionizma. Unutar sadržajno raznovrsnih, žanrovsko raznorodnih, stilski, često, neujednačenih i vrijednosno raznolikih dramskih tekstova koji se mogu okarakterizirati književno-kulturološkim epitetom ekspresionistički u opusu tadašnjeg jugoslavenskog književnog i dramskog korpusa, ističu se, uvjetno rečeno, dva dramska teksta u kojima se, prvi put ozbiljnije, javljaju signali distopijskog diskursa – dramski tekstovi *Dr. Elektor* i *Kako će sa Zemlje nestati zlato* Josipa Kulundžića.

Intrigantni *homo teatralis*, Josip Kulundžić, bio je u razdoblju tadašnjeg jugoslavenskog ekspresionizma, uz Miroslava Krležu, najplodonosniji i estetski najrelevantniji dramatičar. Studirajući dramaturgiju i teatrologiju u nekoliko gradova, vrlo se rano upoznao ne samo s onodobno suvremenim teorijskim konceptima drame i teatra, nego i s teorijskim značajkama i konkretnim ostvarajima ekspresionističke poetike koja se, u zemlje njemačkog govornog područja već, a brojne druge europske zemlje nešto kasnije, pomalo neprimjetno ušuljala da bi vrlo dominantno i burno preuzela vodeću ulogu, barem u određenom, manje ili više kratkom, odsječku književno-kulturoloških strujanja. Ekspresionistička, književno-teatrološka, ali i kulturno-društvena ideologija ostat će trajni pratitelj Kulundžićeva dramskoga rada, i u godinama njezine aktualnosti, ali i u godinama daleko nakon njezina formalnog završetka. Osim ekspresionističkog predznaka gotovo svi dramski tekstovi Kulundžićeva bogatog i plodonosnog dramskog opusa bit će neraskidivo vezani i uz dramsku poetiku i teatrološku doktrinu pirandelizma, odnosno uz svojevrsni teatrološko-književni poetički sklop talijanskog književnika i dramatičara Luigija Pirandella.

Između Kulundžićeva ekspresionizma i pirandelizma, pojavit će se dva dramska teksta koja će, osim spomenutih poetičkih obilježja, predstavljati, s jedne strane, jedan od malobrojnih primjera futurističkih pokušaja u tadašnjoj književnosti s ovih prostora, dok će, s druge strane, reprezentirati svoj osebujan distopijski, znanstveno-fantastični žanrovski karakter. Osim svojim ekspresionističkim, futurističkim, pirandelističkim te distopijskim i znanstveno-fantastičnim karakterom ovi su dramski tekstovi značajni i iz književno historiografske pozicije. Naime, tekst *Kako će sa Zemlje nestati zlato* napisan je 1922. godine, pri kraju europskog ili preciznije izvornog i dominantnog ekspresionizma njemačkog govornog područja, kao integrativni dio dramskog teksta *Dr. Elektor*, odnosno kao njegova *prva slika*, a objavljen u sadržajno relativno malo, ali značenjski znatno izmijenjenom obliku 1928. godine, pri kraju snažnije prisutnosti ekspresionizma u književnoj produkciji ovih prostora i smatra se *minijaturnom krunom Kulundžićeva ekspresionističkog perioda*

(Milin, 2008: 99). Drugi, pak, dramski tekst, *Dr. Elektar*, koji uz sve karakteristike koje vrijede za prethodno spomenuti tekst, nosi još i indekse svojevrsnog intermedijalnog, hibridnog i konceptualnog dramskog (meta)teksta ili zbirke tekstova s obzirom da, što će biti spomenuto, može biti prikazan i kao skup heterogenih jednočinskih dramskih tekstova, nastao je 1922. godine, no, na veliku žalost, još uvijek ostao u rukopisnom obliku.

KAKO ĆE SA ZEMLJE NESTATI ZLATO KAO ŽANROVSKA ESKAPADA

Kako će sa Zemlje nestati zlato jednočinski je dramski tekst Josipa Kulundžića objavljen 1928. godine koji je ostao relativno zapostavljen pa čak i nepoznat ne samo unutar ekspresionističkog dramskog opusa tadašnje književnosti, već i unutar samog dramskog opusa navedenog autora, za što su odgovorna dva važna čimbenika. Razlog svojevrsnog zanemarivanja ovoga dramskog teksta unutar Kulundžićeva dramskog korpusa krije se u činjenici da je dramski tekst objavljen tek 1928. godine, u fazi Kulundžićeva dramskog stvaralaštva koje se smatra *drugom* fazom njegove ekspresionističke dramaturgije, dakle pred kraj njegova dramskoga stvaralaštva koje obilježava jači upliv ekspresionističke dramske poetike, ali i pred sami kraj prisutnosti ekspresionističke poetike u onodobnoj jugoslavenskoj književnosti. Objavljivanje ovog teksta u tom razdoblju ostaje tako svojevrsna anomalija Kulundžićeva dominantnog ekspresionističkog stvaralaštva jer čak i on, kao primjer posljednjeg izrazitog ekspresionista u tadašnjoj književnosti s ovih prostora, polako prelazi na druge poetičke obrasce koji preuzimaju primat u književnom stvaralaštvu.

Drugi razlog svojevrsnog ignoriranja ovog teksta u književnoj i dramskoj kritici krije se u žanrovsko-stilskim odrednicama dramskog teksta. Naime, spomenuto je da je ovaj tekst svojevrsni žanrovski *melting pot* i stilski hibrid koji uokviruje u mnogome slična, ali i u mnogome različita obilježja ekspresionističke, pirandelističke te futurističke poetike sa žanrovsko-stilskim elementima distopijske te znanstveno-fantastične književnosti. U razdoblju kada je, s jedne strane, avangardna ideologija ili potpuno ili gotovo u cijelosti napuštena, a, s druge strane, započeo povratak, odnosno pojavljivanje znatno rigidnijih, žanrovsko uokvirenijih i stilski jasnijih i preciznijih poetičkih usmjerenja, poput realističkog (mjestimice čak i naturalističkog) te psihološkog, socijalnog i egzistencijalnog, ovaj je tekst svojim ludizmom zaista djelovao tek kao eskapada u još uvijek nekonzistentnom i heterogenom dramskom prostoru tadašnje književnosti.

KOMPOZICIJSKE I TEMATSKO-MOTIVSKE ZNAČAJKE

Kompozicijski gledano, ovaj je tekst, poput znatnog broja dramskih djela iz prve faze Kulundžićeva dramskog stvaralaštva, napisan u jednom činu, konkretnije u jednoj *scenskoj viziji*. Upravo se simbolička konotacija sugestije iz podnaslova djela, *scenska vizija*, već od početka bjelodano reprezentira „u uvodnim didaskalijama, kratkim i nejasnim te izrazito fantastičkim *uputama* koje najčešće djeluju kao izdvojeni, fantastički elementi dijaloga, a takva ih osobina prati kroz čitavo djelo. Dramski tekst posjeduje neku vrstu prologa ili uvodnog obraćanja, još neobičnijeg u

odnosu na istu strukturnu osobinu nekih drugih Kulundžićevih tekstova, a njegov bizaran karakter očituje se i na semantičkom planu, gdje dominira snažno naglašena fantastičnost, i na planu forme, na kojem se, ponovno, očituje radikalni upliv obilježja proznog diskursa u dramsku formu.“ (Vuco, 2021:182)

„Na tematsko-motivskom planu dramskog teksta susreću se ekspresionističke, futurističke, fantastične i distopijske motivske sugestije međusobno često isprepletene. Ekspresionistički karakter dramskog teksta potvrđuju motivi nerealnosti i iluzije, grotesknosti, motivi bunta i revolucije, ali i straha i tjeskobe, poetika šoka, vizije ratne apokalipse, kao i specifično nazivlje tipično za ekspresionizam poput Udruženja Panzemaljskog Trusta Evolucije ili Saveza Staleža, Naroda i Klasa Zemlje. Fantastični motivi očituju se, pak, u nestvarnim i iracionalnim dramskim situacijama i događajima, znanstveno-fantastičnim predmetima i rekvizitima poput izmišljenih aparata za tekstualne, audio-vizualne i svojevrsne teleportacijske prijenose te imaginarnih aparata za masovno uništenje, korištenju ultraljubičaste svjetlosti koja *poništava*, odnosno uništava metale, posebno zlato te simboličari „ludog profesora“ kao zlokobnog, ali genijalnog kriminalca.“ (Vuco, 2021: 182) Spomenuta fantastičnost koja se povezuje sa simboličkim prikazom doktora Elektara i njegova nauma „omogućuje pojavljivanje distopijskih elemenata koji se manifestiraju kroz distopijski pogled u budućnost u kojoj prevladava jednodimenzionalni i strogo kontrolirani društveni mehanizmi, raspad trenutnog društva i prelazak u totalitarni režim te realno utemeljen strah od apsolutne moći poludjelog diktatora koji u potpunosti kontrolira subjektivnost i slobodnu volju pojedinaca i ukida sve oblike slobode. Naum koji dr. Elektor planira provesti prikazuje se tipičnim motivskim sugestijama futurizma, poput divljenja stroju, aparatu, *mašini* koji upravlja ljudskim životima u kojima strojevi utječu čak i na elementarne ljudske djelatnosti, a samostalno proizvode čak i opere, divljenju brzini i kretanju čestica, čime se metaforički naglašava brzina kao pokretač i imperativ čovjeka, potenciraju dinamike tehnologizacije i mehanizacije s posebnim naglaskom na idealizaciji električne struje i elektrane iz koje je dr. Elektor proizveo „poseban“ oblik struje; atomsku struju pomoću koje će pokoriti svijet.“ (Vuco, 2021:182-183)

FANTASTIČNOST I DISTOPIZAM U *KAKO ĆE SA ZEMLJE NESTATI ZLATO*

„Radnja dramskog teksta *Kako će sa Zemlje nestati zlato* započinje spomenutim *prologom*, pisanim u stilu proznog teksta, iz kojeg saznajemo da će sudbonosne 1999. godine Zemlja izgledati bitno drukčije: *Napretkom tehnike socijalni je život dobio lice takvog blagostanje, kakav ne pamti svijet: strojevi su gotovo zamijenili manuelne radnike, a konačni su produkti za potrošnju bili toliko jeftini, da se činilo, da će bijede zauvijek nestati s naše planete*, (Kulundžić, 1928: 7) a jedina razlika među ljudima bila je u količini posjedovanog zlata, *čarobnog indikansa kapitala*, jedine vrijednosti koju je čovjek posjedovao. Iz distopijski i pomalo fantastično koncipiranog prologa saznaje se još i kako tu idilu remeti „ludi“ znanstvenik, dr. Elektor, koji je *razvezivanjem atoma materije* uspio proizvesti novu, *atomsku struju* te planira uništiti sve metale, između ostalog i zlato, ukoliko čovječanstvo ne pristane na njegov plan da se čitava Zemlja elektificira. Da bi

spriječili dr. Elektra, 1. svibnja 1999. godine, sastaje se Savez Staleža, Naroda i Klasa Zemlje s ciljem pronalaska rješenja.“ (Vuco, 2021: 183)

„Ovim znanstveno-fantastičnim uvodom započinje radnja dramskog teksta. Na sceni vidimo Vijećnicu Saveza i govornicu pred kojoj Famulus, svojevrsni pomoćnik dr. Elektara, priprema tehničke rekvizite za Elektarov nastup, a u pozadini Zapovjednik straže u komičnom prizoru prepunom ironije uvodi vojnike s mitraljezima na leđima kako bi održavali red i mir govornika. Na pozornicu počinju dolaziti ostali govornici: narcisoidni i kukavički pjesnik Jourdan, predsjednik Saveza intelektualaca Zemlje; vješt manipulator i ulizica kardinal Vannuchi, predsjednik Saveza religija Zemlje; čvrst i odlučan, ali proračunat tvorničar Harris, Prvi kapitalista Zemlje te bahati i priglupi radnik Kirilov, Vođa svih radnika Zemlje. U komičnim obraćanjima punim lažnog uvažavanja govornici se pripremaju za početak sjednice i međusobno se dogovaraju planirajući urotu protiv Elektara.“ (Vuco, 2021: 183)

„Prva prava dramska napetost zbiva se pojavom dr. Elektara, *visokog, mršavog, blijedog, obrijanog, mirnog i neminovnog* „ludog“ genijalca kojeg svi iščekuju nestrpljivo, ali i s dozom opreza i straha. Magnetski privlačan dr. Elektor u divljenju ostavlja čak i Zapovjednika i prije odlaska na govornicu dolazi do Famulusa raspitujući se o napretku tajnovitog plana kojeg provode. Svojevrsan zaplet radnje, iako ne do kraja motiviran i jasno potkrijepljen dramskom situacijom, događajem ili sukobom, započinje kada za govornicu dolazi Predsjednik Saveza i otvori sjednicu, što narod u publici do ushićenja. Kao prvi govornik na pozornicu izlazi kardinal Vannuchi koji patetično, ali manipulativno za svo zlo svijeta okrivljuje Elektara, a iako ga narod vidno ne podnosi, prihvaćaju optužbe i pozivaju na kažnjavanje Elektara pa se njihov ushit i kolektivni naboj samo pojačava izmjenom govornika na pozornici, koji redom optužuju Elektara za sve probleme svijeta i ljudi, bez obzira ima li Elektor ikakve veze s tim.“ (Vuco, 2021: 184)

„Rasplet dramske radnje započinje nakon što Predsjednik Saveza uz pomoć Zapovjednika djelomično smiri narod i preda riječ završnom govorniku, dr. Elektaru, upozoravajući kako njegov nastup zna biti *manipulativan i demagoški*. Za govornicu dolazi dr. Elektor i obraća se narodu *obično, apsolutno, mirno, s posve malom ironijom* govoreći kako je njegova jedina želja da se *Zemlja pobrati s planetima (...)* da čovjek povede *Svemirsko kolo*. (Kulundžić, 1928: 7) i da je zato uspio „uhvatiti“ glavno oružje, atom. Nejasan i krajnje distopijski Elektarov govor nitko posve ne razumije, ali se sve više osjeća napetost i zlokobna slutnja onoga što dolazi, a kako govor protječe njegovo obraćanje poprima sve jači proročki, revolucionarni ton i njegov se nastup sve više pretvara u državnički govor. Elektor objašnjava kako je već počeo „razvezivati“ atome i kako će prvi pokus biti u Magnetskim Brdima te kako će se za nekoliko dana sve kovine „razvezati“, stopiti i postati jedna „sila“, a među njima i zlato. Na spomen „nestanka“ zlata narod potpuno izgubi kontrolu i počinje kaotičan metež; poziva se na ubojstvo Elektara, a Predsjednik pokušavajući smiriti narod stavlja prijedlog o ukidanju *elektrine* na glasovanje, što predstavnici Saveza potvrde. No u tom se trenutku počinju događati znanstveno-fantastične kataklizmičke scene u kojima se pojavljuju *ultraljubičasti titraji* koji *poništavaju* sve metale uključujući i zlato. Fantastičnost i irealnost prizora upotpunjuju karnevalski prozori kaosa koji se odvija u publici. Gubeći zlatne predmete i nakit narod panično srlja uokolo stvarajući nepodnošljivu buku i izazivajući apsolutni kaos u Vijećnici. Narod zahvaća ludilo u

kojem se *smije i urla istovremeno*, a u apokaliptičnom stampedu nasrnu na dr. Elektara gazeći preko njegova tijela.“ (Vuco, 2021: 185)

„Završna didaskalija dramskog teksta, svojevrsni epilog, objašnjava kako je Elektar, *veliki usrećitelj Čovječanstva umro pregažen od mase: ne od onih, kojima je oteo posljednji znak njihove moći, nego od milijarda bijednika, kojima je oduzeo jedan san i jednu čežnju:... Zlato!* (Kulundžić, 1928d: 7) Posljednja replika, koja sugerira drukčiji završetak u odnosu na dramski tekst *Dr. Elektar* kojemu je tekst *Kako će sa Zemlje nestati zlato* sastavni dio, donosi dva važna poetička zaključka. U prvom redu donosi kritiku Novog poretka i Nove civilizacije čije se, u početku možda i ispravne, težnje i nastojanja ipak ne ostvaruju, a tada postaju za narod, koji ostaje u apsolutnom strahu i bez ikakve nade, još opasnije i pogubnije nego one stare. Ta neizravna kritika idejnog i ideološkog koncepta ekspresionizma, vidljiva kod velikog broja ekspresionističkih autora, uključujući i Josipa Kulundžića, pojačana je i neizravnim kritikom nositelja te ideje i ideologije, Novog čovjeka, koji se u ovom tekstu prikazuje u liku dr. Elektra.“ (Vuco, 2021: 185-186)

KULUNDŽIĆEV OTMJENI ČOVJEK KAO SIMBOL DISTOPIJSKOG LUDOG ZNANSTVENIKA

U drami *Kako će sa Zemlje nestati zlato* pojavljuje se lik dr. Elektara, intrigantnog i karizmatičnog, ali i pomalo kontroverznog znanstvenika koji ima sva obilježja *ludog znanstvenika* iz distopijske i znanstveno-fantastične umjetnosti. Izgrađen je na ideji *Otmjenog čovjeka*, „Kulundžićeve vizije spoja ničeanskog Nadčovjeka i ekspresionističkog Novog čovjeka, kojeg je autor kao ideju provlačio u dramskim tekstovima tijekom čitavog svog opusa, ali koju nije u potpunosti uspio realizirati. Kao nedovršeni Otmjeni čovjek, nedovršena vizija Novog čovjeka, lik dr. Elektara uklapa se u ekspresionističku sliku „neuhvatljivog“ Novog čovjeka, za kojeg Obad (2013: 329) naglašava kako *na pozornici nikada nije formiran kao cjelovit i dovršen lik. Svi probuđeni likovi zapravo se kreću prema njemu kao svome odredištu, ali prevladaju samo početne etape puta, sadrže samo neke od njegovih osobina i dimenzija*. Taj prikaz Novog čovjeka kao nositelja ideja kojeg čovjek slijedi kao svoga uzora i koji magnetskom privlačnošću okuplja oko sebe osviještene, probuđene likove odlikuje i dr. Elektara. Lik Dr. Elektara, koji se kao dramski lik izravno spominje u dvama Kulundžićevih ekspresionističkim dramskim tekstovima, istoimenom rukopisnom dramskom tekstu i tekstu *Kako će sa Zemlje nestati zlato*, a neizravno, u metaforici *Otmjenog čovjeka*, u još nekoliko Kulundžićevih dramskih tekstova, jedan je od najzanimljivijih i najintrigantnijih dramskih likova u kompletnom Kulundžićevu dramskom opusu.“ (Vuco, 2021: 186)

„Njegov je lik u cijelosti nositelj dramske radnje, a njegovo djelovanje, kao i sama mogućnost djelovanja pa čak i spominjanje njegova imena odgovorni su sa motiviranju gotovo svih dramskih napetosti i dramskih kriza koje potenciraju nastanak i razvoj dramske radnje. Jednako tako, njegov lik ili sama aluzija na njega i njegovo djelovanje sudjeluju u gotovo svim dramskim događajima i situacijama u tekstu, a on je sam pokretač svih dramskih sukoba među likovima. No njegova uloga, tipično ekspresionistički, doživljava paradoksalni obrat.“ (Vuco, 2021: 186) I prema Milinu

(2008: 59) sukob, odnosno pomutnja oko dr. Elektara završava u *paradoksalnom razrešenju*, jer iako dr. Elektor nastoji *da čovječanstvu podari neiscrpne izvore električne energije*, to će nastojanje *u novom stepenu evolucije izbrisati postojeći svet sa Zemlje*. „Naime, dr. Elektor od genijalnog znanstvenika čije je djelovanje isključivo usmjereno na napredak čovječanstva i civilizacije, zbog čovjeku svojstvenog nerazumijevanja, straha od promjene i nesposobnosti prihvaćanja novoga, u očima čovječanstva postaje „ludi znanstvenik“ koji „nerazumljivim jezikom“ propagira utopističke ideje. Tada, jer i sam posjeduje ljudske osobine, koliko god nastojao *mehanički* suzbiti emocije ipak se preobražava zloćudno verziju „ludog znanstvenika“, u tiranina koji želi kazniti čovječanstvo tako što će ih pokoriti.“ (Vuco, 2021: 186)

„Kao prototipni primjer neshvaćenog genija i vizionara koji je zbog nerazumijevanja okoline izopćen iz društva, ismijan i ponižen, Elektor odustaje od ideje napretka čovječanstva i nošen isključivo motivom osвете kažnjava čovječanstvo oduzimanjem najvažnijeg što imaju, nade u budućnost, koja prikazana kroz simboliku zlata, predstavlja napredak i blagostanje. Dr. Elektor tipični je ekspresionistički „lik na rubu“, koji prezire stari poredak i lažni moral društva i teži Novoj civilizaciji i obnovi čovjeka.“ (Vuco, 2021: 186) „U fryjevskom smislu predstavlja *anti-antijunaka*, prometejskog lika koji se pretvara u svojevrsnog *Antiprometeja*, a svojim postupkom oduzimanja nade ljudima dovodi do *uzdrmanja čovjekova identiteta* (Batušić, 1984: 25) jer ga, uništavanjem zlata koje simbolizira ideju blagostanja i mogućnost napretka, lišava egzistencijalne mogućnosti opstanka“ (Vuco, 2021: 187), simbolički ukidajući *apsolutnu autonomiju čovjeka*, koja je *smisao i središte dramskih apstrakcija* (Žmegač, 1986: 104).

DR. ELEKTAR KAO DISTOPIJSKI KONCEPTUALNI DRAMSKI METATEKST

Josip Kulundžić 1922. godine kao jednog od svojih prvih većih dramskih tekstova piše *Dr. Elektara*. Ovaj je dramski tekst nastao u autorovom najplodonosnijem izvorno ekspresionističkom razdoblju, u godinama kada Kulundžić piše nekoliko dramskih tekstova koji će postati estetski i vrijednosno njegovi najznačajniji ekspresionistički dramski tekstovi, ali i tekstovi koji će ne samo započeti već i uokviriti najvažnije postavke njegova dramskog opusa. U skupini takvih tekstova posebno se ističe rukopisni dramski tekst *Dr. Elektor*. Taj je, naime, tekst, iako poput ostalih snažno reflektira izvorno ekspresionističke i pirandelističke elemente, poseban u autorovu opusu i po svojim izraznim i po svojim sadržajnim i po svojim stilskim određenjima. U ovom se tekstu ekspresionistički i pirandelistički elementi isprepliću, udružuju i sukobljavaju s futurističkim i distopijskim elementima te elementima znanstveno-fantastičnog žanra. Svojom kompozicijom i značenjskim odnosima među strukturnim elementima istovremeno djeluje kao cjelovit dramskim tekst, ali i kao svojevrсна zbirka dramskih tekstova s obzirom da se svaka od četiriju slika, a pogotovo intertekstualni umetak između druge i treće slike nazvan, ekspresionističko simbolički, *balet* može tumačiti kao završen i zaseban dramski tekst, što dodatno pojačava idejnu konceptualnost izvorno zamišljenog (meta)teksta.

PROSTORNO-VREMENSKE ODREDNICE U FUNKCIJI ZNANSTVENO-FANTASTIČNOG (FUTURISTIČKOG) DISTOPIZMA

„Kao središnje mjesto radnje određuju se Magnetska brda, ekspresionističko-futuristički i distopijski simbol koji svojim futurističkim signalima znanstveno-fantastične tehnološke arhitekture i sablasno-groteskne ekspresionističke vizure reprezentira mjesto koje u svijesti ljudi proizvodi efekt kataklizmičkog, demonskog prostora sveopće destrukcije. Takav učinak pojačava snažno naglašena likovnost interijera futurističkih prostorija, poput misterioznih laboratorija i apstraktnih radionica, kao i mističnost događanja koja se u njima zbivaju. Ovisno o *slikama*, u dramskom se tekstu izmjenjuje konkretna mjesta i prostori scene, čak pomalo veristički određene, i mjesta i prostori u kojima prevladava nestalnost scene, odnosno dolazi do pirandelističkog brisanja fizičkih granica (scenskog) prostora, a u određenom se trenutku, kada dr. Elektor provede svoj plan, scena počinje potpuno brisati, odnosno nestajati. Najsnažniji ekspresionistički impulsi prostornih odrednica odvijaju se u *baletu*, gdje prostor dramske radnje kako balet odmiče postaje sve više i više iluzoran dok se, pod utjecajem derridaovske *razglobljenosti* vremena, bakanalijsko groteskne atmosfere i ekstatično-manične karnevalizacije koju proizvodi okupljena masa, ne transformira u čistu apstrakciju. Ulderiko Donadini, jedna od najznačajnijih figura ekspresionizma u hrvatskoj književnosti, pomalo pjesnički i manifestno objašnjava takav fenomen stavovima da *moderni ekspresionista tek skicira svoju momentalnu viziju znakovima, koji su samo njemu shvatljivi*. U nastavku svog antologijskog manifesta Ekspresionizam, objavljenog 1917. godine, Donadini (2008: 141) objašnjavajući umjetničku ideju za nastanak ekspresionističkog djela piše: *Vjerujem, da one kaotične, lude linije zbilja proizvode u njima [ekspresionistima] jedan apokaliptični doživljaj*.

Ekspresionistička nestalnost, ispreplitanje dimenzija i nemogućnost određivanja čvrstih granica obilježava i domenu dramskog vremena *Dr. Elektara*. U uvodnoj napomeni autor smješta vrijeme radnje u 25. stoljeće, što osim futurističkog vremenskog predznaka upućuje i na distopijski, ali i na znanstveno-fantastični karakter dramske radnje. Vrijeme je u ovom dramskom tekstu izrazito nestalno, protječe izvan ustaljenih vremenskih okvira, u određenim trenucima filmski brzo, a u drugim trenucima djeluje kao da stoji, odnosno kao da su akteri *izvan* vremena. Dr. Elektor, naime, uklapa se u model filmskih ekspresionističkih dramskih tekstova, što ga povezuje s značajnim brojem njemačkih ekspresionističkih dramskih tekstova u kojima se odvija uzajamno preslikavanje izraznih i sadržajnih elemenata s (njemačkim) ekspresionističkim filmom, odnosno koje potvrđuju Marakovićev (1997: 57) zaključak kako se *ekspresionistička drama i film takmiče u realiziranju irealnih, imaginarnih vizija, u dematerijalizaciji pozornice, u introspekciji uzbuđenih, neuravnoteženih društvenih stanja koja su mjerilo razgibane atmosfere vremena*. O izrazitoj nestabilnosti vremena u tekstu svjedoči i gotovo konstantno ispreplitanje objektivne i subjektivne vremenske koncepcije, odnosno kronološkog i akronološkog „protjecanja“ vremena, izmjene vremenske progresije i njegove statičnosti.“ (Vuco, 2021: 266-267)

METANARACIJA KAO KONCEPT DRAMSKE VIZIJE

„Kao što je slučaj u mnogim egzemplarnim ekspresionističkim dramskim tekstovima, *Dr. Elektar* ne posjeduje čvrsto organiziranu dramsku radnju, odnosno dramska se radnja ne razvija strukturiranim postupcima, već se u velikoj mjeri svodi na izmjenu tematsko-motivskih prikaza određenih dramskih događaja ili situacija koje povezuje osnovna ideja, odnosno provodna tematsko-motivska sugestija. Takvi se tematsko-motivski sklopovi u najvećoj mjeri sastoje od kombinacije ekspresionističkih i futurističkih, kao i distopijskih i fantastičkih motivskih signala. Dramski prizori kroz čitav dramski tekst odašilju motivske signale irealnosti i dramske iluzije, grotesknosti prikazanog i apokaliptične nagovještaje onoga što dolazi, a likovi su od početka do kraja dramske radnje u stalnom psihičkom raskolu između osjećaja koji su prikazani motivima revolucionarnih nastojanja, pobune i ustanka protiv tlačitelja s jedne, odnosno motivima tjeskobe, nemira i straha s druge strane. Njihovu odvažnost prema bunt, ali i potenciranje njihove egzistencijalne neizvjesnosti i straha potiču simptomatične futurističke motivske sugestije divljenja stroju kao uzoru, naglašavanje mehanizacije i često distopijsko-fantastičkog tehnološkog napretka i simbolizacije atoma i struje kao sinonima futurističkoj težnji ka brzini, odnosno dinamici kretanja stvari koja je udvojena ekspresionističkim postupcima simultanosti zbivanja.“ (Vuco, 2021: 267-268)

U dramskom tekstu „ne postoje precizno određeni i motivirani dijelovi dramske radnje, poput zapleta, za radnju značajnog vrhunca dramske radnje te jasnog raspleta, a dramske krize i napetosti koje proizvode situacije i događaje te sukobe koji pak pokreću dramsku radnju nemotivirani su i ekspresionistički stihijski pa je u *Dr. Elektaru* simultanost dramske radnje prisutna u mjeri u kojoj se pojavljuje u najreprezentativnijim (njemačkim) ekspresionističkim dramskim tekstovima.“ (Vuco, 2021: 268) U prvom se slici gotovo u potpunosti referira na sadržaj drame *Kako će sa Zemlje nestati zlato*, uz, u spomenutom zasebno tekstu, izbačene dijelove o *pretpovijesti* lika Venke, svojevrsne asistentice dr. Elektara s kojom ima osebujan odnos. Druga slika protječe u hirovitoj izmjeni prizora ekspresionistički konfuznih razgovora Elektarovih pomoćnika te prikazom paralelne radnje u kojem Venka vodi jednako konfuzan razgovor s Primitusom, bićem *starim jedno stoljeće*, likom na granici stvarnog lika i zamišljene apstrakcije, koji djeluje kao Venkina savjest. U radnji koja se odvija u stvarnom vremenu dramske radnje, kao i u flashbackovskim epizodama, ali i u halucinogenim vizijama pojedinih likova saznajemo ideju i nit vodilju Dr. Elektara koji je za čovječanstvo htio učiniti prometejski čin prosvjetljenja, ali se nakon njihovog bolnog izrugivanja i odbijanja postupno preobrazio u, stripovski zlikovskog, Anti-Prometeja. Ostale dvije slike u izuzetno dinamičnoj i krajnje scenski kaotičnoj izmjeni prizora prikazivat će unutarnju borbu dr. Elektara te pripremu za neizbježan rat do uništenja.

Cirkusko-karnevalskom scenom i atmosferom započinje svojevrsan intertekst, *intermezzo* kojim Dr. Elektar nagovještava potpuno uništenje. „Mnoštvo ljudi pleše i kreće se u makabrističkoj atmosferi, razuzdano i bakanalijski. Sveopći metež, galama i kaotični prizori proširuju se sa scene na prostore Magnetskih Brda gdje se nalazi okupljena masa i sve zahvaća opća karnevalizacija i razuzdanost. Ljude polako obuhvaća stanje opijenosti koje prerasta u ludilo i nakon što netko vikne da će ih dr.

Elektar sve ubiti, nastane stampedo ljudi koji izbezumljeno trče uokolo, rušeći druge ljude i nekontrolirano gazeći jedni po drugima. Situaciju na tren smiruje dolazak dr. Elektara i njegovo obraćanje. No dr. Elektar svoj govor započinje ekstatično i proročki, mistično se pitajući: *Što je to za mene danas? Prije ili kasnije – to je svejedno! Ja sam ostao ovdje sam! Šta mi je iz toga? Sjutra ću biti sa svima* (Kulundžić, 1922: 91) da bi svoje obraćanje, potpuno izbezumljen i u deliriju, završio *puštanjem atomske struje* koja počinje uništavati sve metale na Zemlji. Nakon što ljudi shvate što se dogodilo, nasrnu na dr. Elektara i počnu ga udarati, a dr. Elektar, krvav i u deliriju, nesvjestan situacije i prostora oko sebe počinje vikati da mu *vrate njegove atome* te naposljetku umire, a njegova *atomska struja* polako guta čitav svijet.“ (Vuco, 2021: 271-272)

ZAKLJUČAK

Makabrističnom vizijom i njezinom snažnom distopijskom i znanstveno-fantastičnom simbolikom završavaju obje drame, *Kako će sa Zemlje nestati zlato* i *Dr. Elektar*, kojima Josip Kulundžić, prvi put zapaženije i značajnije, uvodi distopijski žanr u tadašnje ekspresionističko dramsko stvaralaštvo, ali i u dramski opus tadašnje jugoslavenske književnosti uopće. Gradeći sadržajni plan spomenutih tekstova idejnim konceptima distopijskog i znanstveno-fantastičnog žanra te oblikujući diskurs tematskim cjelinama i motivskim sugestijama vezanim uz specifičan žanrovski svjetonazor distopijske i znanstveno-fantastične književnosti, Kulundžić je predočio jedan od prvih primjera distopijskih književnih pokušaja u tadašnjoj literaturi. I iako se navedeni dramski tekstovi ubrajaju među prve pokušaje spomenutih žanrova, sadržajni elementi, stilske specifičnosti, motivski signali i indeksi naracije, odnosno dramske radnje, kao i segmenti oblikovanja te aspekti karakterizacije likova prisutni u njima, jasno se i nedvojbeno mogu okarakterizirati kao egzemplarno distopijski, čime ovi dramski tekstovi ostvaruju dodatnu historiografsku važnost.

Izvori:

1. Kulundžić, Josip. (1922) *Dr. Elektar*. Zagreb: Ostavština Josipa Kulundžića u Arhivu Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (rukopis).
2. Kulundžić, Josip. (1928) *Kako će sa Zemlje nestati zlato*, *Riječ*, 24/62-65. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

LITERATURA:

1. Batušić, Nikola. (1984) *Skrovito kazalište: ogledi o hrvatskoj drami*. Zagreb: Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa.
2. Derrida, Jacques. (2002) *Sablasti Marxa: stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
3. Donadini, Ulderiko. (2008) Ekspresionizam, u: Matičević, Ivica (ur.), *Hrvatska književna avangarda: programski tekstovi*. Zagreb: Matica hrvatska.
4. Frye, Northorp. (2000) *Anatomija kritike*. Zagreb: Golden marketing.

5. Maraković, Ljubomir (1997). Hrvatska književnost 1860. – 1935.: Stilsko-razvojni pregled, u: Bogner-Šaban, Antonija (ur.), *Stoljeća hrvatske književnosti - Ljubomir Maraković: Rasprave i kritike. Josip Bogner: Rasprave i kritike*. Zagreb: Matica hrvatska.
6. Milin, Boško. (2008) *Lavirinti ekspresionizma. Rane drame Josipa Kulundžića*. Novi Sad: Sterijino pozorje.
7. Obad, Vlado. (2013) Utopijska stremljenja njemačkog dramskog ekspresionizma, u: Liović, Marica (ur.), *Sanjari i znanstvenici. Zbornik radova u čast Branke Brlečić-Vujić*. Osijek: Filozofski fakultet.
8. Pfister, Manfred. (1998) *Drama: teorija i analiza*. Zagreb: Hrvatski centar ITI-UNESCO.
9. Vuco, Jurica. (2021) *Ekspresionistički teatar Josipa Kulundžića i pirandelizam*. Osijek: Repozitorij Filozofskog fakulteta u Osijeku. (Doktorska disertacija)
10. Žmegač, Viktor. (1986) O poetici ekspresionizma u hrvatskoj književnosti, u: Žmegač, Viktor (ur.), *Težišta modernizma*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

RESUME

Dystopian (as well as utopian) literature is most often associated with prose, but it occasionally touches on dramatic genres. One of such literary and theatrical historiographical examples of dystopian influence in dramatic genres took place in the heyday of, in this area the loudest and aesthetically strongest avant-garde cry – the expressionism. Within the content-diverse, genre-diverse, stylistically, often, uneven and value-diverse dramatic texts that can be characterized by the literary-cultural epithet 'expressionist' in the opus of the then Yugoslav literary and dramatic corpus, two dramatic texts, tentatively speaking, stand out, in which, for the first time, signals of dystopian discourse appear more seriously – the dramatic texts *Dr. Elektar* and *Kako će sa Zemlje nestati zlato* by Josip Kulundžić.

Between Kulundžić's expressionism and pyrandelism, two dramatic texts will appear which, in addition to the mentioned poetic features, will represent, on the one hand, one of the few examples of futuristic attempts in contemporary literature from this area, whereas, on the other hand, representing their distinctive dystopian, science-fiction genre character. Apart from their expressionist, futuristic, pyrandelistic and dystopian and science fiction character, these dramatic texts are also significant from a literary historiographical point of view. Namely, the dramatic text *Kako će sa Zemlje nestati zlato* was written in 1922, at the end of European or more precisely of the original and dominant expressionism of the German-speaking area, as an integrative part of the dramatic text *Dr. Elektar*, that is, as his *first scene*, and published in a contentwise slightly modified, but semantically significantly changed form in 1928, at the end of the stronger presence of expressionism in the literary production of this area. Another dramatic text, *Dr. Elektar*, which in addition to all the characteristics valid for the previously mentioned text, also carries indices of a kind of intermediate, hybrid and conceptual dramatic (meta) text or collection of texts, considering that, as will be mentioned, it can be presented as a set of heterogeneous one-act dramatic texts, was created in 1922, but, unfortunately, still remains in manuscript form.

The macabre vision and its strong dystopian and science-fiction symbolism are essential in both dramatic texts, *Kako će sa Zemlje nestati zlato* and *Dr. Elektar*, in which Josip Kulundžić, for the first time more noticeable and significantly, introduces the dystopian genre into the then expressionist dramatic works, but also into the dramatic opus of the then Yugoslav literature in general. Building the content plan of the mentioned texts using conceptual concepts of dystopian and science fiction genre and shaping the discourse by means of thematic units and motif suggestions related to the specific genre worldview of dystopian and

science fiction literature, Kulundžić presented one of the first examples of dystopian literary attempts in the literature of that time. Although these dramatic texts are among the first attempts of the mentioned genres, content elements, stylistic particularities, motif signals and narrative indices, that plot indices, as well as design segments and aspects of character characterization present in them, can clearly and unequivocally be characterized as exemplary dystopian, thus adding those dramatic texts additional historiographical importance.